

УДК 94(477) "19"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-334-349

П. П. Моціяка

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Вшанування пам'яті Тараса Шевченка і "українське питання" на II сесії IV Державної думи (лютий 1914 р.)

У статті автор аналізує події 1914 р., пов'язані з намірами української громадськості провести вшанування пам'яті свого пророка – Тараса Шевченка і заборони цього з боку уряду Російської імперії та Священного Синоду. На основі стенографічного звіту засідань II сесії IV Державної думи у лютому 1914 р. простежується процес розгляду запиту депутатів до уряду з приводу заборони. У результаті проведеного аналізу вдалося з'ясувати позицію політичних сил, представлених у Думі, стосовно "українського питання", яке загострилося напередодні та в дні Шевченківського ювілею. Зроблено висновок про те, що заборона вшанування пам'яті Тараса Шевченка була логічним кроком імперії в її боротьбі проти українського національного руху, звинувачуваного в сепаратизмі та підриві цілісності "єдиного русского народа".

Ключові слова: "українське питання", український національний рух, російський націоналізм, ідентичність, Тарас Шевченко, Державна дума.

Український національний рух у Російській імперії протягом XIX ст. зробив вагомий крок вперед від виникнення і його проявів у різних сферах громадського і культурного життя до організаційного оформлення та партійного будівництва на початку XX ст. Істотне його зростання серйозно непокоїло імперську владу і цим було обумовлено появу сумнозвісних Вапуєвського циркуляру 1863 р. і Емського указу 1876 р. та інших заборон чи обмежень стосовно мовного питання на українських теренах наприкінці XIX – початку XX ст. Безумовно, ці мовні заборони уповільнили консолідацію українського національного руху, проте саме заборони чи обмеження української мови стали приводом до помітного зростання національної свідомості та самоідентифікації українців власне як українців, а не малоросів на противагу до імперської тези про "большую русскую нацию", що об'єднувала б так званих "великоросів", "малоросів" і "білоросів". Мова, як відомо, є вирішальним чинником формування національної ідентичності, а тому зусилля влади були спрямовані на такі заборони й асиміляторську політику та реалізацію імперського національного проекту. Як слушно зауважував російський дослідник А. Міллер, "при

обсуждени "украинского вопроса" во властных структурах внимание почти исключительно было сосредоточено на запретительных мерах" [1, с. 235].

Разом з тим події революції 1905–1907 рр. та наступних років показали, що українська версія ідентичності помітно переважає малоруську, а національна ідентичність хвилює не тільки активних учасників українського руху, але й мільйони людей. Не дивно, що Російська академія наук у 1905 р. визнала українську як самостійно розвинену мову, а не наріччям російської, як до цього офіційно вважалося, та прийшла до висновку, що держава в посяганні на елементарне громадянське право – говорити рідною мовою, мати власну літературу викликає неповагу до себе та свідчить про незнання державними мужами української історії. Академія наук констатувала: "Малоросійське населення повинне мати таке саме право як і великоросійське говорити публічно і друкувати своєю рідною мовою" та визнала необхідність скасування заборонних розпоряджень стосовно української мови [2, с. XXXIV]. Ігнорувати і далі мовне питання імперська влада не могла, і хоча б для годиться в "Основних законах" 1906 р. було зафіксовано можливість використання "местных языков и наречий" у державних і громадських установах [2, с. XXXV]. Проте це не означало негайного впровадження цієї норми закону, і влада, ймовірно, і не збиралася цього коли-небудь робити, а продовжувати і далі балачки про "единый русский народ", у якому не було місця для окремого українського народу та окремої української мови. Зокрема, російський націоналіст П. І. Ковалевський стверджував тоді стосовно великоросів, малоросів і білорусів: "Были они один народ, есть один народ и будут во веки веков единым и нераздельным народом" [3, с. 294–295]. Невизнання окремішності української мови тягнуло за собою і заперечення українців як окремої нації, а звідси будь-яка спроба наполягати на правах українців давали російським націоналістам та імперській владі кваліфікувати ці спроби як сепаратизм. При цьому аргументація останніх хибила суперечністю, проте це їм ніяк не заважало. Наприклад, підкреслювалася "абсолютна штучність" українського питання і разом з тим наголошувалося на його "особливій небезпеці" [3, с. 294–295]. За словами відомого малороса, депутата Державної думи О. І. Савенка, "украинское движение представляет собою явление в такой же степени вредное, как и беспочвенное" [3, с. 295]. Така аргументація свідчила про безумовне заперечення російськими націоналістами і владою думки про можливу політичну відокремленість України і включала в собі як традиційну антисепаратистську риторичку, так і докази абсурдності тези про права

української нації. Рекомендації російських націоналістів уряду були досить конкретними: "всяческое преследование украинофильства с признанием самого "мазепинства" и его распространения – за государственную измену" [3, с. 306].

Отже, на початку ХХ ст. стало очевидним, що мовне (а значить – українське) питання перейшло до політичної сфери і стало предметом публічного обговорення. Закономірно, що після революції 1905–1907 рр. як реакція на посилення національних рухів на теренах імперії організаційно складається Всеросійський національний союз (створений в 1908 р.). Метою союзу було проголошено сприяти пануванню російського етносу в межах Російської імперії, тобто перетворенню Росії в країну для росіян ("русских"), формування свідомості російської народної єдності, розвитку російської культури, зміцненню російської самодержавної влади через єднання царя з народним законодавчим представництвом [4, с. 395].

Одним з ідейних центрів російського націоналізму з початку століття став Київ. 19 березня 1908 р. міська влада зареєструвала статут Київського клубу російських націоналістів (далі: ККРН). Статут клубу був ідейно близьким до програми Всеросійського національного союзу. Насамперед йшлося про поширення в суспільстві ідей "русского национального самосознания", об'єднання людей, які стоять на платформі "национальной русской государственности". У статуті проголошувалася єдність російського народу, відповідно не визнавалася ніякого українського народу, а лише "южнорусская ветвь единого русского народа" [4, с. 397–398].

Саме ККРН уперше голосно заявив про себе, виступивши проти ініціативи 37 депутатів II Державної думи, які в 1908 р., спираючись на згадані Основні закони 1906 р., підготували законопроект про викладання української мови у школі та про її вивчення як окремого предмета. 12 травня 1908 р. ККРН провів загальні збори та ухвалив резолюцію, опубліковану в газеті "Киевлянин". У резолюції відзначалося, що вимога запровадження української мови є винятково політичною, а не освітньою акцією, спрямованою на формування "национального и политического сепаратизма". Висловлюючись проти законопроекту, учасники зборів наголошували, що цей протест виходить від самих малоросів, які визнають своєю рідною мовою загальноросійську літературну мову [4, с. 398]. Виступ російських націоналістів був резонансним, і цей проєкт тоді не знайшов підтримки серед більшості депутатів Думи.

Опонентами ККРН у Києві були українські видання, які в умовах послаблення цензурного тиску вступили в полеміку з російськими

націоналістами. Серед українських видань особлива роль належала щоденній газеті "Рада", яка проіснувала до початку Першої світової війни завдяки самовідданим зусиллям заможного землевласника Євгена Чикаленка, одного з лідерів і, фактично, координатора українського руху цього періоду. Крім того, тоді ж починає свою діяльність Товариство українських поступовців (далі: ТУП). Головним опонентом "Ради" і ТУП був, ясна річ, "Киевлянин", який видавався Д. Піхном і "чорносотенним малоросом" (за визначенням Є. Чикаленка) О. Савенком та ще й під патронатом голови уряду імперії П. Столипіна. ККРН у дискурсі "Ради" – чорносотенці, реакціонери і зрадники власної нації. У дискурсі ККРН коло "Ради" і ТУП – мазепинці, відщепенці, розкольники, сепаратисти, русофоби, агенти зовнішніх сил [5, с. 432–433]. Як писав Є. Чикаленко у своїх спогадах, "чорносотенна преса мало не щодня лементує про "мазепинців", що вони надумали відірвати Україну і заснувати своє королівство чи князівство під протекторатом Габсбургів. "Новое время", "Киевлянин", "Московскія Ведомости", "Свет" ведуть перед, а за ним і всяка провінціальна дрібнота підтягає" [6, с. 195].

Українське питання привертало дедалі більшу увагу громадськості. Все ближчим ставало майбутнє відзначення 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Хто є Тарас Шевченко для українців написав тоді у своєму "Щоденнику" Євген Чикаленко: "... у всіх народів є свої геніальні поети, але пам'ять ні одного з них не святкують так, як ми Шевченка. Воно й зрозуміло, бо культ Шевченка – це культ не особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомості і служать нам провідною зорею" [6, с. 98].

Історію підготовки вшанування пам'яті Тараса Шевченка і загострення у зв'язку з цим українського питання розкриває "Довідка Міністерства внутрішніх справ про методи дезорганізації діяльності спільного комітету київських і полтавських гласних для спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в м. Києві та збирання коштів для цього". Документ вже на початку розставляє необхідні акценти: "Вопрос об увековечивании памяти Шевченко в 1914 г., по случаю столетия его рождения, постановкою памятника в Киеве, как видно из дел Департаментов полиции и общих дел, имеет важное политическое значение, в особенности в настоящее время, когда вожди украинофилов стремятся всячески распространять идеи сепаратизма среди малороссов и создать мазепинское движение (см. прилагаемую газетную вырезку)" [2, с. 510].

У "Довідці" зазначається, що питання про відкриття підписки по всій Росії на спорудження в Києві пам'ятника Шевченку було ініційоване 1901 р. Спільною взаємодопомоги російських письменників при

Літературному товаристві. Тоді до цієї ініціативи Міністерство внутрішніх справ поставилося негативно. Проте в 1904 р. земські зібрання в Золотоноші і Прилуках клопотали перед міністерством дозволити повсюдну підписку для спорудження в Києві пам'ятника Шевченку, а в 1905 р. Полтавське губернське земство виступило з подібним клопотанням. У квітні 1906 р. міністерство повідомило полтавського губернатора про дозвіл земству розпочати таку підписку в межах імперії [2, с. 510]. У свою чергу Київська міська дума в 1905 р., уповноваживши свого голову клопотати про аналогічну підписку, ухвалила увійти в зносини із земствами Полтавським і Золотоніським для об'єднання діяльності Комітету зі спорудження пам'ятника, а потім 27 вересня і 17 жовтня того ж 1905 р. утворила такий комітет у складі голови і 10 міських гласних [2, с. 510–511].

Збір пожертв на пам'ятник було відкрито губернської земською управою у квітні 1908 р. і до 10 серпня 1911 р. склав суму в 37 700 руб відсотковими паперами і 1517 руб готівкою. Ці кошти склали Фонд імені Шевченка і губернська управа тоді пропонувала передати їх київському комітету після рішення Київської міської думи питання про відведення місця для пам'ятника і після початку робіт з його спорудження [2, с. 511].

Російські націоналісти зробили все можливе, щоб зірвати увічнення пам'яті Тараса Шевченка, і стали на заваді спорудженню в Києві пам'ятника Кобзарю. Ідеолог ККРН А. Савенко називав у пресі Шевченка другорядним поетом, який писав на місцевому діалекті, тому ставити пам'ятника такому поетові, не маючи в Києві пам'ятників княгині Ользі, Ярославу Мудрому та Володимирі Мономаху означало б не що інше, як демонстрацію ідей українофільства серед найширших мас громадськості [4, с. 398]. Не дивно, що Київська міська дума переглянула своє попереднє рішення про відведення під пам'ятник місця на Михайлівській площі, запланувавши інше місце на околиці міста, а на площі дозволила спорудити скульптурну групу з княгинею Ольгою в центрі, а по боках з апостолом Андрієм Первозваним і слов'янськими просвітителями Кирилом і Мефодієм [7, с. 136–137].

У свою чергу, київський генерал-губернатор листом від 19 липня 1911 р. за № 7984 просив "господина министра сделать распоряжение о приостановлении деятельности Соединённого киевского комитета по сооружению памятника (Тарасу Шевченку – П. М.), впредь до исходатайствования городским управлением разрешения в установленном порядке на сооружение им проектируемого памятника" [2, с. 513]. Проте Міністерство визнало пропозиції генерал-губернатора недостатніми і запропонувало йому "ныне же распорядиться представлением

Правительствующему Сенату об отмене постановления Киевской городской думы об образовании Комитета по сооружению памятника, с указанием, что министерством будет оказано содействие к скорейшему разрешению Сенатом дела" [2, с. 515].

Покажем прикладом того, наскільки далекими від розуміння сутності українського національного руху та його органічного зв'язку з малоруською етнічною базою, яка водночас відігравала роль одного з підмурків офіційної доктрини про "триєдиний російський народ", подекуди були навіть найвищі представники державної влади Російської імперії, є історія появи циркуляру губернаторам про "інородницькі товариства" за підписом П. Столипіна як міністра внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. з вимогою припинити реєстрацію "інородницьких", зокрема й "українських", національних культурно-просвітницьких організацій як таких, що "мають на меті об'єднання інородницьких елементів на ґрунті суто національних інтересів", а тому становлять, на думку міністра, загрозу "громадському спокою та безпеці". Водночас циркуляр закликав губернаторів у разі наявності для того підстав до закриття встановленим порядком уже зареєстрованих "інородницьких товариств" [8, с. 6–7]. Щоправда, сам П. Столипін пізніше визнавав помилку стосовно українців у цьому циркулярі: "Я не знаю, как этот термин попал в циркуляр. Во всяком случае, его употребляют по отношению к малороссам не следовало!" [8, с. 7].

Те, чого так довго й марно домагалися провідники українського національного руху в Російській імперії – офіційного визнання окремішності від народу російського українців (читай – малоросів) і їхньої національної самобутності, – було зроблено руками голови Ради міністрів і водночас міністра внутрішніх справ, "своєї людини" в імперському націоналістичному дискурсі початку ХХ ст., тісно пов'язаної з російськими (у сенсі доктрини про народ "триєдиний") націоналістичними осередками, зокрема й тими, що діяли на території українських губерній. Отже, уперше у державній практиці Російської імперії уряд фактично спростував офіційну доктрину про "триєдиний російський народ", "вилучивши" з його складу українців (малоросів), чим надав їм формальне право заявити про свої національні потреби як окремого етносу імперії [8, с. 7].

На початку 1914 р. український рух активізувався в зв'язку з планованим вшануванням 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Київська міська дума асигнувала 5 тис. руб. і запропонувала створити комісію для складання програми урочистостей вшанування. Планувалося, нарешті, спорудити і пам'ятник Кобзареві. Органи самоуправління Чернігова, Полтави, Харкова, інших міст стали вести

підготовку до річниця поета. Російські націоналісти не стояли осторонь, і ККРН на своєму зібранні 11 січня 1914 р. ухвалив резолюція, у якій визнав природнім і законним бажання прихильників автора "Кобзаря" віддати данину пам'яті співцю Малоросії. Разом з тим у резолюції говорилося, що "шайка мазепинцев как зарубежных, так и российских, являющаяся инициаторами почитания памяти Шевченко, чит его не как поэта, а исключительно как политического деятеля всей южной России, как заклятого врага единой и нераздельной России [...] На территории южной России ведется затаённая пропаганда идей украинского сепаратизма [...] План мазепинцев заключается в том, чтобы оторвать от России всю Малороссию, до Волги и до Кавказа и ввести её в состав Австро-Венгрии на федеративных началах, как автономную единицу". Резолюція завершувалася закликом протестувати проти спроб надати урочистостям політичного антиросійського характеру [7, с.138].

Не входячи в суть пропозицій націоналістів, уряд 5 лютого 1914 р. надіслав на місця циркуляр, де рекомендував губернаторам уникати офіційного характеру урочистостей, тобто рекомендації можна було розтлумачити і як пораду, і як заборону. Достатньо, як виявилось, і поради. Так, своїм циркуляром попечитель Київського навчального округу О. Деревницький керівникам всіх навчальних закладів забороняв участь учнів і студентів у заходах з відзначення ювілею Тараса Шевченка: "... я не нахожу никаких оснований для разрешения учащимся принимать участие в юбилейном чествовании названного поэта" [2, с. 520]. У своїх спогадах Є. Чикаленко писав: "Нарешті й Синод заборонив служити "торжественные" панахиди по Шевченкові, а проти "скромных" домашніх панахид він нічого не має, бо православна церква, мовляв, молиться і за грішників. От фарисеї! Ми звернулися до кадетів і трудовиків, щоб вони негайно подали урядові "запрос" у Думі з приводу цих заборон, а самі умовилися добиватися скрізь дозволу на свята, а коли офіційним інституціям, як-от городським думах, не дозволять святкувати, то відмовитись від усякого святкування і таким робом впорядити Тарасові Григоровичу в день століття зо дня його народження "німий ювілей" [6, с. 310]. Група депутатів Державної думи внесла запит з приводу заборони вшанування пам'яті Т. Шевченка.

Як відомо, Державна дума являла собою нижню палату російсько-го парламенту. Вона була заснована 6 серпня 1905 р. як дорадчий представницький орган для попереднього обговорення законодавчих пропозицій. На момент внесення згаданого запиту це була Дума вже четвертого скликання (IV Дума), яка почала роботу 15 листопада

1912 р., і з 15 жовтня 1913 р. тривала її друга сесія (до 14 червня 1914 р.) Відповідно до положень маніфесту від 17 жовтня 1905 р. ("Установить ... чтобы выборным от народа обеспечена была возможность действительного участия в надзоре за закономерностью действий... властей"), Державна дума отримала право подання запитів міністрам і головнокомандувачам з приводу незаконірних дій влади. Дума протягом місячного терміну мала отримати відповідь на поданий запит [9, с. 187, 188].

11 лютого 1914 р. IV Дума відповідно до пункту 5 порядку денного розглянула питання про запит до уряду "по поводу запрещения предстоящего чествования памяти поэта Шевченко" [10, с. 707]. За "спешность" розгляду висловилися представник Союзу автономістів-федералістів В. Геловані (Кутаїська губ.) і октябрист Д. Капніст (Полтавська губ.). Проти "спешности" розгляду запиту не висловився ніхто. До речі, Євген Чикаленко у спогадах зауважував: "Хоча у четвертій Думі нема ні одного свідомого інтелігента-українця, а все-таки склад її більше сприяючий українству, ніж склад третьої Думи. Помимо того, що кадети, увійшовши на виборах до блоку з українцями, включили у свою програму пункти про заведення української мови в школах – нижчій, середній і вищій, в складі четвертої Думи є кілька росіян, дуже прихильних до українства, а проф. С. А. Іванов, як я писав, навіть щирий і інтенсивний оборонець українських національних інтересів" [6, с. 257].

Розподіл сил у IV Думі був наступним: ультраправих і тих, хто до них долучався – 65; націоналістів – 88; незалежних націоналістів (група центру) – 33; членів Союзу 17 жовтня і тих, хто до них долучався – 98; кадетів і тих, хто до них долучався – 59; прогресистів, включно з тими, хто до них долучався – 48; трудовиків – 9; соціал-демократів – 15; членів польського кола – 9; білорусько-польсько-литовська група – 6; мусульманська група – 6; безпартійних – 6 [11, с. 60]. До таких цифр треба пояснення: ні праві, ні ліві, ні центральна група Думи не отримали більшості. Під час обговорення багатьох питань утворювались і несподівані союзи, а з початку роботи Думи від правих намагалися відмежуватися мало не всі групи і партії. На території України було обрано 97 депутатів, 59 з яких належали до фракцій правого табору [11, с. 62 (посилання 35)].

Загалом питання про заборону вшанування пам'яті Тараса Шевченка переросло в тривале обговорення українського питання в Думі, коли протягом 5 днів (11, 12, 19, 26 лютого і 5 березня) точилися гострі дебати між депутатами різного партійного забарвлення. Питання про вшанування, роль і значення Тараса Шевченка переходило в

обговорення мовної проблеми, а з мовної проблеми переходили до суперечок, хто такі "малороси" чи "українці" і настільки шкідливим є "украинское движение". Чотири дні лютого були присвячені власне обговоренню по суті поданого до уряду запиту, і 26 лютого обговорення завершилося виступами з мотивів голосування та самим голосуванням. Крім того, 5 березня було два виступи з аналізом повідомлень з місць про те, як вшановували пам'ять Тараса Шевченка.

Протягом цих п'яти днів обговорень було 22 виступи 18 депутатів (В. М. Пуришкевич, П. М. Мілюков, А. І. Савенко, Д. П. Капніст виступили по 2 рази). У цілому 13 депутатів висловлювалися за отримання відповіді на запит і вшанування пам'яті Тараса Шевченка, а 5 депутатів (три з яких були обрані депутатами в українських округах) були проти як і подання запиту, так і вшанування (В. М. Пуришкевич, А. І. Савенко, К. Н. Рудич, Й. М. Доценко, К. Є. Городилов).

Лейтмотивом питання про вшанування пам'яті Тараса Шевченка в перший день думського обговорення (11 лютого) стали виступи грузинського князя В. Л. Геловані: "В чём же причина того бессмысленного, сказал бы я, гонения, которое воздвигнуто в последнее время против памяти Шевченко? Повторяю, единственная причина – это то, что он писал на родном языке, что он любил родной украинский народ, жил жизнью этого народа и приносил себя в жертву ему, родному украинскому народу" [10, с. 708] та "російського Мірабо", відомого політика Ф. І. Родичева: "... недостойно существование той страны, в которой человеческое слово не свободно; недостойно существование той страны, где гражданин говорит не на языке родной своей матери, а должен говорить на чужом ему языке; недостойно существование гражданина в той стране, где ему запрещаются свободное поклонение той истине, тем людям, к которым лежит, пламенеет его сердце" [10, с. 718].

Опонуючи Ф. І. Родичеву та В. Л. Геловані, монархіст і чорносотенець В. М. Пуришкевич з перших слів свого виступу назвав їх "новоявленным малороссом" і "защитником самостийной Украины" відповідно [10, с. 718]. У виступі правий депутат не випадково змішав разом і ювілей Шевченка, і український національний рух та лукаво просторікував: "... здесь речь идёт о небольшой группе украинской интеллигенции, которые из большого чистого праздника, каким и мог быть праздник памяти Тараса Шевченко создали бы политическое течение и стали бы развивать на этом празднике свои политические идеи, утопии с нашей общерусской точки зрения. Кто бы мог выступить против чествования Тараса Шевченко? Но тот, кто знает начало этого сепаратистического движения, тот, кто знаком с историей этого

вопроса, тот поймёт, что русское правительство иначе поступить не могло" [10, с. 720]. Завершуючи свій тривалий виступ, В. М. Пуришкевич відверто визнав: "При таких условиях всякая попытка поощрять чествование поэта, который является [...] носителем идеалов, ничего общего с русскими государственными идеалами не имеющих, для меня, для русского, для нашей фракции, является совершенно неприемлемым" [10, с. 729].

12 лютого обговорення цього питання обмежалося тільки одним виступом – депутата-«охранителя», священника від Подільської губернії К. Н. Рудича, який виправдовував заборону вшанування пам'яті як урядом, так і Священним Синодом. Напередодні ювілею Синод, відповідаючи на запит духовенству стосовно панахид поетові, зауважував у своєму роз'ясненні: "... при таких условиях прямое и деятельное участие православного духовенства в чествовании может быть ложно истолковано и потому было бы неудобно" [10, с. 775]. К. Н. Рудич виступив з обвинуваченням на адресу всіх, хто хотів вшанування Тараса Шевченка: "Вот подходит праздник Шевченка; около этого праздника шумят, разсылаются воззвания, а в украинской газете "Рада" говорят, что необходимо чествовать "великого певца демократии [...]. Вот гг., даже и это приурочено к Шевченковским дням. Так скажите, ради Бога, после всего этого, разве не право правительство относиться действительно подозрительно к вашим начинаниям, к вашим заигрыванием с этим именем..." [10, с. 777].

Отже, після перших двох днів обговорення в Думі склалася ситуація певної рівноваги сил. Аргументація противників відзначення ювілею Тараса Шевченка була слабенькою. Їхні словеса про нібито любов до народного поета були явно нещирими, але виглядати махровими чорносотенцями не хотілося і тому треба було якось викручуватися на Думській трибуні. Переляк перед українським національним рухом, який набирив сили, був таким, що навіть ненависники Шевченка записувалися в число його шанувальників, аби тільки не дати українцями вшанувати пам'ять Тараса Шевченка саме так, як планувалося.

Основні дебати в Думі випали на 19 лютого, коли виступили 5 депутатів від різних фракцій. Четверо депутатів (В. І. Дзюбинський, П. М. Мілюков, І. М. Туляков, О. М. Александров) пристрасно виступили із засудженням урядової політики і стосовно фактичної заборони вшанування пам'яті Тараса Шевченка і стосовно українського питання. Тільки киянин А. І. Савенко підтримав урядову політику і вже вкотре "викрив" небезпеку "украинского движения".

З особливим інтересом у Думі очікували виступу лідера конституційних демократів П. М. Мілюкова, який на початку лютого 1914 р. відвідав Київ, де зустрічався з лідерами українського національного руху. За спогадами П. М. Мілюкова, українці "отнесли к совещанию очень внимательно и подготовили одиннадцать докладов, касавшихся различных сторон местной жизни и деятельности и различных общих пожеланий" [Цит. за: 7, с. 141]. На цих зустрічах у Києві українські діячі наполягали, щоб представники конституційних демократів у Думі оприлюднили їхню автономістсько-федералістську програму з метою "ознакомить русское общественное мнение с требованиями и пожеланиями украинцев и [...] показать, что украинское движение далеко от всякого "сепаратизма" и "мазепинства", т. е. что оно никоим образом не посягает на целостность государства Российского" [Цит. за: 7, с. 142].

Виступаючи 19 лютого в Думі, П. М. Мілюков передовсім підкреслив велич особистості та творчості Тараса Шевченка, назвавши його символом національної культури [10, с. 910] та зауваживши, що "Шевченко шире и выше протонародных идеалов. Его мировоззрение шире, это интеллигентное мировоззрение" [10, с. 909]. Разом з тим, більшу частину свого виступу П. М. Мілюков присвятив полеміці з російськими націоналістами з Києва, які спровокували владу своїм зверненням про небезпеку дозволу відзначення ювілею Шевченка. На його думку, "сепаратистского движения ещё нет на Украине, а если есть его зачатки, то они очень слабы. Но его можно воспитать, его можно развить. И истинные воспитатели, истинные "сепаратисты", которые, действительно, работают на пользу Австрии, – это г. Савенко и его политические друзья" [10, с. 913]. П. М. Мілюков тут мав на увазі Київський клуб російських націоналістів. Крім того, лідер кадетів дещо відійшов від своїх обіцянок, які він дав у Києві при зустрічах з лідерами українського національного руху, заявивши з трибуни Думи наступне: "Я совершенно не разделяю стремлений автономистов-федералистов и считал бы осуществление их политической программы для России вредным и опасным делом" [10 с. 906]. Виступ П. М. Мілюкова справив на українців двоїсте враження. Зокрема, Михайло Грушевський, з одного боку, був вдячний йому за поставлене на такому рівні українське питання, а з іншого боку, був розчарований його принциповим несприйняттям автономно-федеративного постулату і назвав це "ударом в спину с дружественной стороны" [Цит. за: 7, с. 149].

Головним опонентом П. М. Мілюкова того дня був А. І. Савенко. Ключова теза, яку він розвинув у виступі – це ствердження, що

"украинское движение – это есть серьёзное политическое движение, представляющее собой серьёзную, реальную угрозу единству и целостности Российской империи" [10, с. 927]. Говорячи про проблеми майбутнього імперії, він наголосив на небезпеці реалізації українського питання: "... в ряду вопросов окраинных, терзающих Россию и, быть может, роковых в жизни Российской Империи, в ряду этих вопросов окраинных, инородческих, украинский является самым страшным. Это не инородческий вопрос, ибо мы, во-первых, вовсе не украинцы, [...] мы малороссы, вовсе не считаем себя украинцами, мы считаем себя чисто русскими людьми" [10, с. 932]. Завершив А. І. Савенко свою промову пафосною тирадою: "... всякий враг, который пытается проникнуть в эту цитадель (він мав на увазі "єдиний російський народ" – П.М) и нанести удар в самое сердце русской государственности, всякому такому врагу мы должны дать решительный отпор и не должны вставлять палок в колёса правительству, стоящему на страже целостности и величия России" [10, с. 934].

26 лютого (за новим стилем – 11 березня), тобто вже після Шевченківських днів, у Думі відбулося завершення обговорення питання про запит, мали місце виступи з мотивів голосування та, власне, саме голосування. Виступи депутатів соціал-демократів М. С. Чхеїдзе і А. Ф. Бурьянова були гострою критикою передовсім російських націоналістів та уряду, який ще так і не роз'яснив свою позицію стосовно Шевченківських днів. Д. П. Капніст (предводитель дворянства м. Золотоноші, представник фракції октябристів) запропонував від імені фракції розділити голосування і поставити першою частиною питання про запит до уряду і другою частиною – стосовно панахид у пам'ять Тараса Шевченка. Останнє він пояснив тим, що панахиди відносяться винятково до компетенції духовенства, оскільки це суто канонічна сфера, до якої Дума не має права вторгтися [10, с. 1175].

Після цих виступів голова Думи запропонував виступи від фракцій з мотивів голосування. Виступили шість депутатів, з яких троє висловилося за подання запиту до уряду, а троє – проти. Особливо шовіністичним був виступ чорносотенця К. Є. Городилова (селянина з В'ятської губернії), який, говорячи про Тараса Шевченка, висловився так: "Чествовать память его, как поэта, для русского народа совершенно недопустимо, потому что неизвестно, какая его была деятельность [...] Мы этого боимся, как бы это не послужило началом жидовского равноправия [...] Правительство наше поступило правильно, воспротивив чествовать память поэта, и мы будем голосовать против" [10, с. 1198–1199].

Потім голова Думи оголосив перехід до голосування. Оскільки було подано пропозицію розділити запит на дві частини і голосувати їх окремо, то голова поставив на голосування першу частину запиту в такому формулюванні: "... действительно ли Министр Внутренних Дел, с явным превышением своей власти: а) сделал распоряжение о приостановлении исполнения постановлений городских дум многих городов о чествовании памяти Шевченко, и б) запретил всякие общественные собрания в связи с юбилеем, для запрещения которого нет оснований в действующем законе о собраниях 4 Марта 1906 г. ?" [10, с. 1205–1206]. Запит було прийнято більшістю голосів (161 проти 115). Далі голова Думи поставив на голосування другу частину запиту: "Действительно ли духовенство нескольких губерний получило распоряжение не служить панахид по Тарасе Шевченко, распоряжение, оскорбительное для всех верующих христиан, которым их совесть позволяет молиться даже за преступников и злодеев, тем более за великих и благородных людей ?". Цю частину запиту було відхилено більшістю голосів (147 проти 115) [10, с. 1206]. Аргументи фракції октябристів, що це, нібито, спроба Думи вторгнутися у суто релігійну сферу, зіграла свою роль у цьому голосуванні. Нарешті, було поставлено на голосування заключну частину запиту, яка стосувалася і заборони вшанування пам'яті і відправлення панахид. Оскільки друга частина запиту (про панахиди) була відхилена, то на голосування було поставлено таку її редакцію: "... а если это верно, то что намерен предпринять г. Председатель Совета Министров для того чтобы чествование памяти могло достояться безпрепятственно?". Більшістю голосів таку редакцію запиту Дума схвалила, як і голосування стосовно запиту в цілому з прийнятими змінами [10, с. 1206]. На цьому Дума припинила розгляд питання про запит до уряду щодо заборони вшанування пам'яті Тараса Шевченка.

Таким чином, імперська політика після поразки революції 1905–1907 рр. відзначалася наступом на завоювання революції в національному питанні, зокрема, заборонами функціонування українських громадських товариств та об'єднань, друкованого слова, відмові щодо допуску української мови до початкової школи та іншими репресивними заходами. Праві та чорносотенні організації російських націоналістів (типу ККРН) розгорнули шалену і галасливу компанію в пресі та публічній сфері проти "украинской опасности" (за висловом П. В. Струве), яка загрожує ідеї "единой и нераздельной России". Апофеозом антиукраїнського шаленства імперців була протидія спробам української громадськості відзначити 100-літній ювілей від дня народження Тараса Шевченка. Прагнення свідомих російських

політиків через запит у Державній думі до уряду довести абсурдність і недалекоглядність заборони вшанування пам'яті національного поета не увінчалися успіхом. Панічний страх перед українським національним рухом плодив тільки нові урядові заборони й обмеження, що не могло не сприяти зростанню антидержавних настроїв та активізації боротьби за свої національні права серед українців.

Література

1. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.
2. Українська ідентичність і мовне питання в російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 810 с.
3. Коцюбинский Д. А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. Москва: РОССПЭН, 2001. 528 с.
4. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Наростання українсько-російських суперечностей у міжреволюційний період. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Українські проекти в Російській імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Т. 1. 505 с.
5. Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. Малоросс. "Понятия о России": К исторической семантике имперского периода. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. II. С. 392–443.
6. Чикаленко Євген. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2011. 480 с.
7. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). Москва: Институт славяноведения, 2003. 289 с.
8. Реснт О. П. Політика державної влади Російської імперії з "українського питання" напередодні Першої світової війни. *Історико-політичні студії*. 2014. № 2. С. 5–13.
9. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 гг. Т. 1. *Высшие государственные учреждения*. Санкт-Петербург: Наука, 1998. 302 с.
10. Государственная дума. Стенографические отчеты. Созыв четвертый. Сессия II. Часть II. Заседания 29–52 (с 22 Января по 19 Марта 1914 г.). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1914. 1992 стб.
11. Иванов А. А. Правые в русском парламенте: от кризиса к краху (1914–1917). Москва; Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2013. 520 с.

References

1. Miller A.I. "Ukrainskiy vopros" v politike vlastey i russkom obshestvennom mnenii (vtoraya polovina XIX v.) /A.I. Miller. SPb: Aleteyia, 2000. 260 s.
2. Ukrain's'ka identychnist i movne pytannia v rosiiskiy imperii: sprobа derzhavnogo reguluvannia (1847–1914) /Zbirnyk dokumentiv i materialiv/Vidp. red. G. Boriak. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2013. 810 s.

3. Kotsubinskiy D.A. Russiy natsionalizm v nachale XX stoletii: Rozhdeniie I gibel ideologii Vserossiiskogo natsional'nogo souiza / D.A. Kotsubinskiy. M.: ROSSPEN, 2001. 528 s.
4. Verstiuk V.F. Narostannia ukrains'ko-rosiis'kych superechnosteiu mizhrevoliuciyni period / V.F. Verstiuk // Ukraina i Rosiia v istorychnii retrospektyvi. - T.1. Verstiuk V.F., Gorobets V.M., Tolochko O.P. Ukrains'ki proekty v Rosiis'kii imperii. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. 505 s.
5. Kotenko A.L., Martyniuk O.V., Miller A.I. Maloross / A.L. Kotenko, O.V. Martyniuk, A.I. Miller // "Poniatia o Rossii": K istoricheskoyi semantike imperskogo perioda. T. II. M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012. S.392-443.
6. Chykalenko Ievgen. Shodennyk (1907-1917)/Ievgen Chykalenko. K.: Tempora, 2011. 480 s.
7. Michutina I.V. Ukrainskiy vopros v Rossii (konets XIX-nachalo XX veka)/I.V. Michutina. M.: Institut slavianovedenia, 2003. 289 s.
8. Reient O.P. Polityka derzhavnoi vlady Rosiis'koi imperii z "ukrains'kogo pytannia naperedodni Pershoi svitovoi viiny/O.P. Reient // Istoryko-politychnistudii. 2014. - № 2. S. 5-13.
9. Vysshie i tsentral'nyie gosudarstvennyie uchrezhdeniia Rossii. 1801–1917 gg. T.1. Vysshie gosudarstvennyie uchrezhdeniia. SPb: Nauka, 1998. 302 s.
10. Gosudarstvennaia дума. Stenograficheskie otchety. Soziv chetvertyi. Sessia II. Chast' II. Zasedaniia 29-52 (s 22 Ianvaria po 19 Marta 1914 g.). SPb: Gosudarstvennaia tipografiia, 1914. 1992 stb.
11. Ivanov A.A. Pravyie v russkom parlamente: ot krizisa k krachu (1914–1917) / A. A. Ivanov. M., SPb: "Al'ians-Arheo", 2013. 520 s.

П. П. Моцяка

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Чествование памяти Тараса Шевченко и "украинский вопрос" на II сессии IV Государственной думы (февраль 1914 г.)

В статье автор анализирует события 1914 г. в связи с планами украинской общест-венности провести чествование памяти своего пророка – Тараса Шевченко и запре-том этого со стороны правительства Российской империи и Священного Синода. На основе стенографического отчёта заседаний II сессии IV Государственной думы в феврале 1914 г. прослеживается процесс рассмотрения запроса депутатов к правительству относительно этого запрета. В результате проведённого анализа удалось определить позицию политических сил, представленных в Думе, относи-тельно "украинского вопроса", который обострился накануне и в дни Шевченковского юбилея. Сделан вывод о том, что запрет чествования памяти Тараса Шевченко был логичным шагом империи в её борьбе против украинского национального движения, обвинённого в сепаратизме и подрыве целостности "единого русского народа".

Ключевые слова: "украинский вопрос", украинское национальное движение, российский национализм, идентичность, Тарас Шевченко, Государственная дума.

P. P. Motsiaka

Candidate of Historical Science, Associate Professor of the Department of World History and International Relations University Nizhyn State University named after Mychola Gogol

The honoring Taras Shevchenko's memory and the "Ukrainian question" at the II session of the IV State Duma (February 1914)

In the article the author analyzes the events of 1914 associated with the attempt of the Ukrainian public to honor the memory of his prophet Taras Shevchenko and the ban on this by the Government of the Russian Empire and the Holy Synod. On the basis of the verbatim report of the II session of the IV State Duma in February 1914 the process of considering the request of deputies to the government regarding the prohibition is traced. As a result of this analysis, it was possible to find out the position of the political forces represented in the Duma regarding the "Ukrainian question", which aggravated before and during the Shevchenko's anniversary. It was concluded that the prohibition of honoring Taras Shevchenko's memory was the logical step of the empire in the struggle against the Ukrainian national movement, accused of separatism and subversion of the integrity of the "united Russian people."

Key words: "Ukrainian question", Ukrainian national movement, Russian nationalism, identity, Taras Shevchenko, State Duma.